

Επιλογή Θέματος: Η επιλογή του ήρωα έγινε εντελώς αυθόρμητα. Από τα νηπιακά μου χρόνια, μετά από συμμετοχή που είχα σε διάφορα θεατρικά έργα, ο ρόλος που συνήθως μου ανέθεταν ήταν ο Παπαφλέσσας.

Αργότερα όταν είδα τη ταινία με την πολύ καλή ερμηνεία του Δημήτρη Παπαμιχαήλ, ενθουσιάστηκα περισσότερο και θαύμασα πραγματικά, αυτόν τον αγωνιστή και ήρωα, που έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1821. Πολεμώντας γενναία, θυσιάστηκε ηρωικά στη μάχη στο Μανιάκι το 1825, υπηρετώντας με αυτοθυσία τον αγώνα για την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από τον τουρκικό ζυγό.

Παπαφλέσσας– Γεώργιος (Γρηγόριος) Δικαίος (1788-1825)

Ένας από τους κορυφαίους πρωταγωνιστές της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης του 1821. Γεννήθηκε το 1786 στην **Πολιανή** της Μεσσηνίας, Στερνοπαίδι του Δημήτριου Δικαίου από τον δεύτερο γάμο του με την Κωνσταντίνα από το γένος των Ανδρωναίων, πήρε το βαπτιστικό όνομα Γεώργιος. Ο **Φωτάκος** στη βιογραφία του Γρηγόριου Δικαίου αναφέρει ότι ο πατέρας του απέκτησε δεκαοκτώ παιδιά με την πρώτη γυναίκα του και δέκα με τη δεύτερη, από τα οποία ο Γεώργιος (Γρηγόριος) ήταν το τελευταίο. Αν οι αριθμοί αυτοί δεν είναι «πατριωτικά» διογκωμένοι ίσως δεν είναι άσχετοι από τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του νεαρού Γεώργιου Δικαίου.

Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας). Έργο του Διονυσίου Τσόκου, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εξάλλου, σχετικά με την προέλευση του ονόματος Παπαφλέσσας πάλι ο Φωτάκος αναφέρει μία, τουλάχιστον περιέργη και μυθώδη, εκδοχή σύμφωνα με την οποία όλοι οι απόγονοι του Δημήτριου Δικαίου ονομάστηκαν Φλεσαίοι από τη λέξη Εφεσίους της γνωστής επιστολής του Αποστόλου Παύλου, η οποία δεν προφερόταν σωστά στην εκκλησία της Πολιανής αλλά εκφερόταν ως Εφλεσίους, για να μεταπέσει σε Φλεσίους και περαιτέρω σε Φλεσαίους και από εκεί να καταντήσει επώνυμο της οικογένειας των Δικαίων και οπωσδήποτε του Γρηγορίου Δικαίου. Δεν μπορεί να εξακριβωθεί βέβαια αν υποκρύπτεται κάποιο γεγονός πίσω από αυτές τις λεκτικές ακροβασίες, αλλά αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι ο Γεώργιος (Γρηγόριος) Δίκαιος θα γίνει τουλάχιστον τα ύστερα χρόνια γνωστότερος ως Παπαφλέσσας παρά ως Δίκαιος.

Σύμφωνα με τον βιογράφο του που μόλις μνημονεύσαμε, παιδί φέρεται ότι έμαθε τα πρώτα γράμματα κοντά σε κάποιον καλόγηρο, ενώ αργότερα παραδίδεται ότι ο εξάδελφος από τον πατέρα του Παναγιώτης, πρόκριτος της επαρχίας Λεονταρίου, όπου ανήκε και η Πολιανή, έστειλε τον μικρό Γεώργιο, μαζί με τα δικά του παιδιά, στην **Ελληνική σχολή της Δημητσάνας**, όπου είχε δάσκαλο πιθανόν τον λόγιο μοναχό Αγάπιο Αντωνόπουλο.

Αργότερα, το 1816, σύμφωνα με τους βιογράφους του, ο Γεώργιος Δίκαιος θα καρεί μοναχός στη μονή Βελανιδιάς, που βρίσκεται κοντά στην Καλαμάτα, και θα λάβει το μοναχικό όνομα Γρηγόριος, με το οποίο θα γίνει γνωστός· ωστόσο και πάλι εμφιλοχωρεί ένα πρόβλημα, δεδομένου ότι όσοι

εμπλέκονταν με τον μοναχικό βίο το έκαναν πολύ νωρίτερα από την ηλικία των 30 ετών, που είναι το 1816 ο Δικαίος. Όπως και να έχουν τα πράγματα πάντως ο μοναχός Γρηγόριος στη συνέχεια ήρθε σε σύγκρουση με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας, πράγμα που τον ανάγκασε να εγκαταλείψει τη μονή Βελανιδιάς και να καταφύγει σε ένα άλλο μοναστήρι, και συγκεκριμένα στη μονή Ρεκίτσας, που βρίσκεται μεταξύ Μιστρά και Λεονταρίου.

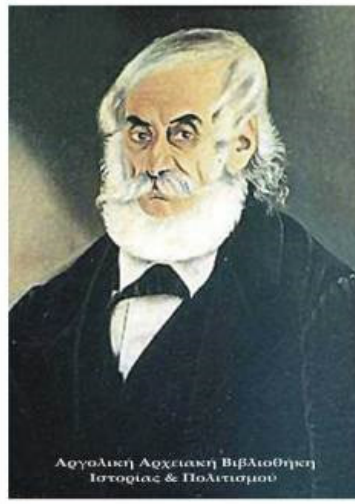
Η συνέχεια της ενδιαφέρουσας αυτής εξιστόρησης θέλει τον νεαρό μοναχό Γρηγόριο Δικαίο να έρχεται σε σύγκρουση και με τον ισχυρό Τούρκο της περιοχής Λεονταρίου **Χουσεΐν αγά**, γνωστό και ως Σερντάρη, που κατείχε πολλά κτήματα κοντά σε εκείνα της μονής Ρεκίτσας, τα οποία επιζήτησε να αποσπάσει από αυτήν. Στις συνεχείς διενέξεις μεταξύ του Τούρκου τσιφλικά και της μονής ο δραστήριος μοναχός Γρηγόριος Δικαίος φέρεται ότι θέλησε να υπερασπιστεί με κάθε τρόπο την περιουσία της μονής, ζήτησε μάλιστα και την παρέμβαση του πασά της **Τριπολιτσάς**.

Ακολουθούν διάφορα μυθιστορηματικά επεισόδια μεταξύ των ανθρώπων του αγά και της μονής που θα συνεπιφέρουν αναπόφευκτα και την καταδίωξη του Παπαφλέσσα, ο οποίος φαίνεται ότι πλέον δεν μπορεί να παραμείνει στην **Πελοπόννησο**. Έτσι θα αναγκαστεί το 1818 να περάσει πρώτα στη Ζάκυνθο και από εκεί να κατευθυνθεί στην Κωνσταντινούπολη, προκρίνοντας κατά τα φαινόμενα, ότι στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα υπήρχαν ευνοϊκότερες συνθήκες για την περαιτέρω ιερατική του πορεία, δεδομένου ότι θα βρισκόταν κοντά στο κέντρο των εξελίξεων της Ανατολικής Εκκλησίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Πράγματι, στην Κωνσταντινούπολη ο Γρηγόριος Δίκαιος θα γνωρίσει πολύ κόσμο, θα συναντήσει πατριώτες του, ανάμεσα στους οποίους ο τότε μητροπολίτης Δέρκων, θα έρθει σε επαφή με σημαντικά πρόσωπα, θα συνδεθεί με την οικογένεια του λόγιου κληρικού Ζαχαρία Αινιάντος και ακόμα ως εκκλησιαστικός θα γίνει αρχιμανδρίτης, πιθανώς αναζητώντας, παράλληλα, την ευκαιρία για να εκλεγεί μητροπολίτης και να τεθεί έτσι επικεφαλής κάποιας επαρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως μας πληροφορεί ο Δημήτριος Αινιάν. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο Δίκαιος είχε στενές σχέσεις με τον τότε μητροπολίτη Δέρκων Γρηγόριο (καταγόταν από το χωριό Ζουμπάτα Αχαΐας), ο οποίος θα θανατωθεί μαζί με τους άλλους ιεράρχες ως πράξη αντιποίνων για την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Είναι μάλιστα πολύ πιθανόν ο Γρηγόριος Δέρκων να υπήρξε και μέλος της Φιλικής Εταιρείας.

Ωστόσο, οι επιδιώξεις του Γρηγόριου Δικαίου για ανώτερη εκκλησιαστική σταδιοδρομία φαίνεται να υποχωρούν δραματικά με τη μύησή του στη **Φιλική Εταιρεία** που θα γίνει από τον **Παναγ. Αναγνωστόπουλο** ή από τον Αναγνώστη Παπαγεωργίου-Αναγνωσταρά στις 21 Ιουνίου 1818. Στον κατάλογο Φιλικών του Σέκερη η σχετική αναγραφή έχει καταχωριστεί ως εξής: «Γρηγόριος Δίκαιος. Αρχιμανδρίτης και έξαρχος Πατριαρχικός. Χρόνων 32. Διά του Π. Παπαγεωργίου. 1818, Ιουνίου 21, Κωνσταντινούπολις. Τω Ηλία Δικαίω εις Πολιανήν. Γρ. 10». Το συνωμοτικό όνομα που έλαβε ως μέλος της Εταιρείας ήταν Αρμόδιος, ενώ κατείχε και τα διακριτικά αρχικά Α Μ.

Σέκερης Παναγιώτης, Ελαιογραφία. Αθήνα, Πολεμικό Μουσείο.

Ο Γρηγόριος Δίκαιος θα ενστερνισθεί με θέρμη και ζήλο τους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας και θα αναδειχθεί σε ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της, σε έναν από τους πιο δραστήριους αποστόλους της. Το πρώτο πεδίο δράσης του υπήρξε βέβαια εκείνο της Κωνσταντινούπολης αλλά γρήγορα θα

επεκτείνει τη δράση του και στην περιοχή των Ηγεμονιών, όπου, όπως έχουμε διαπιστώσει, τα περισσότερα από τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας αλλά και ένα πλήθος από μεσαία και κατώτερα, θα δραστηριοποιηθούν τα χρόνια πριν από την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης. Σύμφωνα με τον κατάλογο Φιλικών του **Παν. Σέκερη** αλλά και του Ιωάννη Φιλήμονα, ο Γρηγόριος φέρεται να μύησε την περίοδο 1818- 1819 τουλάχιστον τριάντα Φιλικούς, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν και σημαντικά ονόματα (Καμαρηνός Κυριακός, **Παναγιώτης Γιατράκος**, Δημήτριος Θέμελης).

Πρέπει εξάλλου να επαναλάβουμε στο σημείο αυτό ότι ο Παπαφλέσσας βρίσκεται και δραστηριοποιείται στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο που όλη σχεδόν η ηγετική ομάδα της Εταιρείας έχει συγκεντρωθεί στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας· με άλλα λόγια βρισκόμαστε στο κρίσιμο διάστημα μεταξύ των ετών 1818 και 1820, όταν σημειώνεται «μια γενικευμένη ανάπτυξη κινήσεων, σχεδιασμών και άλλων ενεργειών, σε όλες τις χώρες διαμονής των Ελλήνων. Οι περισσότεροι «απόστολοι» έχουν κινηθεί με επιτυχία, η Εφορεία της Κωνσταντινούπολης με την ενεργό συμμετοχή του Π. Σέκερη λειτουργεί ικανοποιητικά, νέα μέλη της ηγετικής ομάδας όπως ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας) έχουν δώσει ένα νέο δυναμικό τόνο στην Εταιρεία, η δε Πελοπόννησος έχει εμπλακεί οριστικά στην υπόθεση της εξέγερσης».

Για να προσεγγίσουμε τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας με βάση, κυρίως, τις πληροφορίες από τα κείμενα που οι ίδιοι και οι συναγωνιστές τους μας παρέχουν και που εξακολουθούν να έρχονται στο φως, όπως λ.χ. το **Αρχείο Ξάνθου**, θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε από κοντά τον Γρηγόριο Δικαίο, με απώτερο βέβαια σκοπό να γνωρίσουμε καλύτερα το πρόσωπο και τη δράση του πρώτα ως Φιλικού και αργότερα ως αγωνιστή της Επανάστασης, του οποίου μάλιστα τη δράση επισφράγισε και ο ηρωικός θάνατος στο Μανιάκι (1825).

Όπως αναφέραμε, ο Γρηγόριος Δικαίος κατά το πρώτο διάστημα της σταδιοδρομίας του ως Φιλικού ανέλαβε δράση στην περιοχή των Ηγεμονιών. Υπάρχουν μάλιστα πληροφορίες ότι τον διακατείχε τέτοιος ενθουσιασμός ώστε να προβαίνει στην κατήχηση νέων μελών στις τάξεις της Εταιρείας αδιακρίτως, χωρίς δηλαδή να λαμβάνει τις δέουσες προφυλάξεις αλλά ούτε και να εγείρει επιφυλάξεις για το ποιόν των προσήλυτων. Ίσως κάτι τέτοιο ακριβώς να υπαινίσσεται η παρατήρηση του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, ο οποίος κλείνοντας ένα γράμμα του προς τον Εμμανουήλ Ξάνθο της 26ης Μαρτίου 1819 επισημαίνει: «αύτη η ενόχλησις και η επαπειλουμένη τρικυμία σοι λέγω εν συντόμω ότι προήλθεν από την αδιαφορίαν του αναθεματισμένου παπά Γρηγορίου».

Στον κατάλογο των μετακινήσεων του Δικαίου ανά τις Ηγεμονίες είναι βέβαια το Ιάσιο, όπως μας πληροφορεί επιστολή του Παναγ. Αναγνωστόπουλου της 24ης Μαΐου 1819 προς τον Εμμ. Ξάνθο. Ο Αναγνωστόπουλος δεν φαίνεται να έχει και τις καλύτερες διαθέσεις προς τον φλογερό αρχιμανδρίτη, μολονότι τους συνδέει η κοινή πελοποννησιακή καταγωγή:

Εξάλλου για την επικείμενη, εν συνεχεία, μετάβασή του στο Γαλάτζι, μας πληροφορεί και επιστολή του Δημήτριου Θέμελη προς τον Εμμ. Ξάνθο, γραμμένη στα τέλη Μαΐου 1819. Μάλιστα από την

επιστολή αυτή κερδίζουμε επιπλέον και το ψευδώνυμο «ιντερεσάτος» του Γρηγορίου Δικαίου. Όμως είχε φθάσει η 7η Ιουνίου και ο Δικαίος δεν είχε εμφανιστεί ακόμη στο Γαλάτζι, πράγμα που έχει προκαλέσει ανησυχίες ανάμεσα σε κάποια μέλη της Φιλικής Εταιρείας που τον περιμένουν για διαβουλεύσεις.

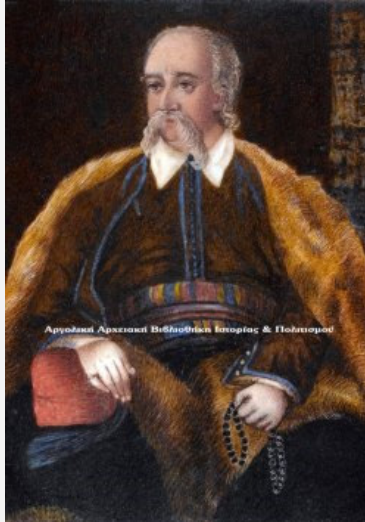
Οι κινήσεις του Γρηγορίου εν συνεχεία εντοπίζονται στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, στο Βουκουρέστι, όπου μάλιστα **αρρώστησε βαριά**.

Ο Γρηγόριος Δικαίος φέρεται ασθενής και σε επιστολή της 4ης Αυγούστου 1819 του Π. Ρουμπινή προς τον Εμμ. Ξάνθο, μολονότι σε έγγραφο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, ο αρχιμανδρίτης φέρεται στις 3 Αυγούστου 1819 να αδελφοποιήθηκε με τον Ιωάννη Φαρμάκη και τον Γεώργιο Ολύμπιο. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα η αδελφοποίηση αυτή έγινε όχι για συνωμοτικούς λόγους αλλά είχε τον χαρακτήρα προσωπικής συμφωνίας για αμοιβαία συνδρομή και συνεργασία.

Ωστόσο, ο Γρηγόριος Δικαίος φαίνεται ότι διαθέτει γερή υγεία και έτσι αρκετά γρήγορα από μελλοθάνατος, όπως τον ήθελαν πολλοί αλληλογράφοι στα γράμματά τους.

Αναφέραμε παραπάνω ότι ο Γρηγόριος Δικαίος κατάφερε να γίνει και αυτός μέλος της Αρχής της Εταιρείας. Τότε ακριβώς έλαβε γνώση και των διεργασιών που γινόταν στα ανώτερα κλιμάκιά της και συγκεκριμένα την αποστολή του **Εμμ. Ξάνθου** στην Πετρούπολη στην προσπάθεια να πείσουν τον **Ιωάννη Καποδίστρια** να αναλάβει την αρχηγία της. Στη γραμμή αυτή, σύμφωνα με έγγραφο που βρέθηκε στο αρχείο Υψηλάντη, θα αποστείλει και ο Παπαφλέσσας στην Πετρούπολη τον Γεωργάκη Ολύμπιο και τον Ι. Φαρμάκη για να παρακαλέσει τον Καποδίστρια για τον ίδιο λόγο. Το σχετικό έγγραφο που αναφέραμε δεν πρέπει όμως να έφθασε ποτέ στα χέρια του υπουργού του τσάρου.

Ωστόσο, οι ενέργειές του στις Ηγεμονίες και η όλη δραστηριότητά του πρέπει να ανησύχησαν τις επιτόπιες αρχές. Έτσι ο Γιαννιώτης γιατρός **Μιχαήλ Χρησταρής** και άλλοι Φιλικοί, που κατάλαβαν ότι ο Δικαίος διέτρεχε σοβαρό κίνδυνο, τον ειδοποίησαν και του συνέστησαν να απομακρυνθεί γρήγορα από το επικίνδυνο περιβάλλον. Βέβαια, ο ίδιος πρόβαλλε ως δικαιολογία των ενεργειών του τη συγκέντρωση δωρεών για τη σύσταση του σχολείου που, οι Καλλιμάχης και Νέγρης ετοιμάζονταν να ιδρύσουν στην Πελοπόννησο, ενώ στην πραγματικότητα απώτερος σκοπός τους ήταν η συγκεκαλυμμένη συγκέντρωση χρημάτων για την ενίσχυση του έργου της Εταιρείας. Έτσι κατόρθωσε να πάρει διαβατήριο και να αναχωρήσει από το Βουκουρέστι.

Πορτρέτο του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (1765 ή 1773 -1848). Υδατογραφία σε φίλντισι, διαστάσεις 16 x 12 εκ. Έργο του Χένρι Τζον Τζορτζ Χέρμπερτ (Henry John George Herbert 1800 -1849).

Γνωρίζουμε ήδη ότι από το 1818, όταν αποφασίστηκε από τους ηγέτες της Φιλικής Εταιρείας η αναχώρηση αποστόλων – εθνεγερτών προς διάφορες περιοχές για την οργάνωση των επιτόπιων κλιμακίων της Εταιρείας, ο Καμαρηνός Κυριακός – ο οποίος, όπως έχουμε σημειώσει, μυήθηκε στην Εταιρεία από τον Παπαφλέσσα – είχε επιφορτισθεί με τη σημαντική αποστολή να μεταβεί στη Μάνη και να κατηχήσει τον **Πετρόμπεη**. Πράγματι, ο Κυριακός πέτυχε να φέρει σε πέρας την αποστολή του. Και όχι μόνο αυτό. Εκ μέρους του Πετρόμπεη και μέσω του Κυριακού θα εκδηλωθούν πρωταγωνιστικές ενέργειες καθώς ο τελευταίος στις αρχές του 1819 θα φθάσει στην Κωνσταντινούπολη ως κομιστής επιστολών του Πετρόμπεη προς τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον **Αλέξανδρο Υψηλάντη**, με τις οποίες θα τους ζητούσε οικονομική βοήθεια και στην ουσία θα τους έκανε πρόταση να τεθούν επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας και κατά συνέπεια του απελευθερωτικού αγώνα που ετοιμαζόταν. Με άλλα λόγια ο Πετρόμπεης μέσω του Κυριακού έχει πληροφορηθεί το παιχνίδι που παιζόταν στα ανώτερα κλιμάκια της Εταιρείας και πιθανότατα αποπειράθηκε να ενεργήσει ως παράλληλο όργανο ενός άλλου πρωταγωνιστικού κέντρου των μελλοντικών εξελίξεων.

Στην επιστολή αυτή γίνεται φανερό ότι ο Δικαίος αντιμετωπίζει πλέον την όλη κατάσταση με τρόπο περισσότερο συγκρατημένο, καθώς οι πρώτες κινήσεις του στις Ηγεμονίες διακρίνονταν από υπέρμετρο ενθουσιασμό, και, κατά τις παρατηρήσεις των άλλων Φιλικών, εμπεριείχαν μεγάλο κίνδυνο να αποκαλυφθούν σημαντικά μυστικά της Εταιρείας. Με τον Καμαρηνό Κυριακό βέβαια γνωρίζεται από την συμπαραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη λίγους μήνες νωρίτερα, και από τα γραφόμενά του φαίνεται ότι τρέφει για αυτόν μεγάλη συμπάθεια και αγάπη.

Πράγματι, ο Γρηγόριος Δικαίος θα βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη με τον Καμαρηνό Κυριακό, σύμφωνα με επιστολή της 4ης Οκτωβρίου 1819.

Υποδηλώνει τον σχηματισμό μιας μικρής ομάδας Πελοποννησίων εντός της Φιλικής Εταιρείας, η οποία παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις και έχει ένα συγκεκριμένο σχεδιασμό για το επικείμενο επαναστατικό κίνημα. Άλλωστε, μετά από λίγο **ο Κυριακός Καμαρηνός θα χάσει τη ζωή του**, αποτελώντας μαζί με τον Νικόλαο Γαλάτη το δεύτερο θύμα των εσωτερικών συγκρούσεων της Φιλικής Εταιρείας και η υπόνοια της παράκαμψης των μηχανισμών της Εταιρείας εκ μέρους του – έστω και ως οργάνου του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη – πρέπει να συνετέλεσε αποφασιστικά στην καταδίκη και εκτέλεσή του λίγο αργότερα.

Στην παραμονή και δράση του Γρηγόριου Δικαίου στην Κωνσταντινούπολη αναφέρεται και ο Παναγ. Αναγνωστόπουλος σε επιστολή του από το Ρένι της 24ης Ιανουαρίου 1820, προς τον Εμμ. Ξάνθο: ότι δηλαδή βρήκε τα πράγματα ο Δικαίος στην Κωνσταντινούπολη σε αταξία και «ο Αρμόδιος [= Δικαίος] τους μεν παραπονεμένους ησύχασε, τους δε κακόβουλους ανέτρεψεν ησύχως».

Μία εξαιρετικά **εύστοχη περιγραφή του χαρακτήρα του Γρηγόριου Δικαίου**, θεωρώ ότι κάνει ο Γεώργιος Λεβέντης σε γράμμα του από το Βουκουρέστι προς τον Εμμ. Ξάνθο (Πετρούπολη) της 19ης Μαΐου 1820.

Ο Γρηγόριος παραμένει αυτή την περίοδο, δηλαδή το 1820, στην Κωνσταντινούπολη, όπου η δράση του δεν φαίνεται χωρίς κινδύνους.

Ο Γρηγόριος Δικαίος θα εγκαταλείψει και πάλι την Κωνσταντινούπολη στις 23 Αυγούστου 1820 και μετά από 8 ημέρες, και συγκεκριμένα στις 31 Αυγούστου 1820, γνωρίζουμε τώρα ότι θα φθάσει και πάλι στο Βουκουρέστι και όντας ακόμα στην καραντίνα θα καλέσει τον Δημήτριο Καλαματιανό, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, τον οποίο το 1818 ο Δικαίος είχε μυήσει στη Φιλική Εταιρεία, για να συζητήσουν.

Ήδη έχουν δρομολογηθεί πλέον σοβαρές εξελίξεις, καθώς ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ως αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας, είχε φθάσει στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας τον Οκτώβριο του 1820 όπου θα συρρεύσουν πολλοί Φιλικοί (Ξάνθος, Περραιβός, **Λασσάνης**, Ήβος Ρήγας, Ευμορφόπουλος, Θέμελης, Ύπατρος, Μαντζαράκης, κ.ά.). Ανάμεσά τους βέβαια και ο Γρηγόριος Δικαίος, τον οποίο είχε ειδοποιήσει ο Παναγιώτης Σέκερης να σπεύσει στο Ισμαήλιο κατ' εντολήν του ίδιου του Υψηλάντη. Πράγματι, εκεί για πρώτη φορά ο Δικαίος θα γνωρίσει τον αρχηγό της Φιλικής Εταιρείας. Στο Ισμαήλιο στις αρχές του Οκτωβρίου 1820 έλαβαν χώρα οι κρίσιμες συσκέψεις που θα οδηγήσουν στην έκρηξη του Αγώνα. Στις συσκέψεις αυτές είχε αποφασιστεί ότι ο αγώνας **θα ξεσπούσε πρώτα στη Μάνη** και σ' αυτόν βέβαια η συμμετοχή του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας ήταν επιβεβλημένη. Κατόπιν τούτων όλοι ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας κάποια κρίσιμη αποστολή και έτσι στον Δικαίο ανατέθηκε ο συντονισμός της δράσης στην Πελοπόννησο. Έτσι ο Γρηγόριος Δικαίος θα πάρει τον δρόμο από το Ισμαήλιο προς τη νότια Ελλάδα στις 28 Νοεμβρίου 1820. Στην πορεία του προς την Πελοπόννησο ο Γρηγόριος Δικαίος θα περάσει και πάλι από την Κωνσταντινούπολη, όπου θα φθάσει στις 4 Νοεμβρίου 1820, και θα παραμείνει έως τις 12 του ίδιου μήνα.

Την άφιξή του θα κοινοποιήσει στον Ξάνθο με γράμμα του της 12ης Νοεμβρίου 1820 από την Κωνσταντινούπολη, όπου αναφέρει ότι συνάντησε μεγάλη προθυμία από τους Φιλικούς και όπου περιμένει τους Αθαν. Τσακάλωφ και Παναγ. Αναγνωστόπουλο, πλήρης αγωνιστικού φρονήματος ότι «ελπίζονται μεγάλα πράγματα προς εκτέλεσιν ιερού ημών σκοπού». Από την Πόλη, επίσης, ο Γρηγόριος θα απευθύνει στις 15 Νοεμβρίου 1820 επιστολή – γραμμένη σε πολλά σημεία με παραπλανητικές λέξεις – προς την Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στη Μόσχα, με την οποία ζητά άμεση αποστολή βοήθειας σε χρήματα και μπαρούτι, «ότι η περίστασις είναι πολλά κρισιμωτάτη και δεν επιδέχεται ουδέ την παραμικρόν αργοπορίαν». Εκεί περιεβλήθη και με τον τίτλο του πατριαρχικού εξάρχου, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο κύρος η επικείμενη αποστολή του στην Πελοπόννησο. Σε συνεννόηση κατόπιν με την Εφορεία της Φιλικής Εταιρείας στην Πόλη και τον Παναγιώτη Σέκερη ο Γρηγόριος Δικαίος αγοράζει ένα καράβι στο όνομα του Μυτιληνιού εμπόρου και δραστήριου **Φιλικού Παλαιολόγου Λεμονή** και με καπετάνιο τον Μανόλη Ψαριανό αρχίζουν το ταξίδι, μέσω Μυτιλήνης, Κυδωνιών, για την Πελοπόννησο.

Ο Παναγ. Σέκερης κάνει και αυτός μνεία των γεγονότων αυτών σε μια επιστολή του της 12ης Δεκεμβρίου προς τον Αλ. Υψηλάντη. Σύμφωνα με τον Σέκερη ο Δικαίος αναχώρησε με το καράβι στις 29 Νοεμβρίου 1820 από την Πόλη, ο ίδιος, όμως, όπως αναφέρει, μολονότι είχε λάβει σχετική εντολή του Υψηλάντη, δεν του παρέδωσε όλα τα απαραίτητα έγγραφα, επειδή ο Δικαίος «είναι καλός διοργανωτής αλλά περισσότερο από το πρέπον και ακόμη συνοδευμένος με ένα δεσποτικόν ύφος, το οποίον εδυσaréστησε πολλούς». Ωστόσο, στην ίδια επιστολή ο Σέκερης αναφέρει ότι ο Δικαίος έλαβε 90.000 γρόσια (τις 15.000 έδωσε ο Σέκερης), ενώ οι έφοροι υποσχέθηκαν ότι θα του στείλουν και άλλα, μολονότι ο Παπαφλέσσας στους εφόρους της Πόλης δεν έκανε καλή εντύπωση: «τα ίχνη του Αρμοδίου δεν τους έκαναν καλήν εντύπωσιν και είναι ανάγκη να τους γράψετε εγκαρδιώνοντας τους».

Παρά τα αρνητικά σχόλια του Σέκερη και τους δισταγμούς του το πλοίο αυτό θα φθάσει στην **Ύδρα** και στις Σπέτσες και αφού αποβιβάσει τον Παπαφλέσσα, με τυπικό ιδιοκτήτη τον Παλαιολόγο Λεμονή, έπρεπε εν συνεχεία να πλεύσει στην Τεργέστη για **να παραλάβει, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Ισμαηλίου, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη** και να τον μεταφέρει στη Μάνη. Πράγματι, το πλοίο θα φθάσει τον Δεκέμβριο του 1820 και μολονότι, όπως σημειώνει ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, βρισκόμαστε μπροστά σε μια ακόμα οργανωτική επιτυχία της Φιλικής Εταιρείας, ο Αλ. Υψηλάντης δεν θα φθάσει ποτέ στην Τεργέστη, **επειδή έχει αλλάξει το σχέδιο** και κατευθύνεται βορειότερα, όπου θα εμπλακεί στις γνωστές πολεμικές περιπέτειες με κορύφωση την καταστροφή στο Δραγατσάνι.

Το λιμάνι και η πόλη της Ύδρας τον 19ο αιώνα, σε χαλκογραφία του Barclay. Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Ύδρας.

Η άφιξη του Γρηγόριου Δικαίου στην Ύδρα και στις Σπέτσες θα γίνει γνωστή στον Σέκερη από γράμμα του ίδιου του Δικαίου προς τον Σέκερη, που μνημονεύει το γεγονός σε άλλη επιστολή του της 3ης Ιανουαρίου 1821. Ο Γρηγόριος, όντας πλέον στην Πελοπόννησο, θα αντιμετωπίσει αρχικά πολύ δύσκολες καταστάσεις. Πρέπει να προετοιμάσει και να προπαγανδίσει την έναρξη του επαναστατικού αγώνα, να πείσει τους προκρίτους των νησιών και του Μοριά ότι επίκειται η άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ότι αυτοί πρέπει να βοηθήσουν με όλες τις δυνάμεις τους. Ωστόσο, ο Υψηλάντης βραδυπορεί, επειδή έχει αλλάξει προσανατολισμούς και **ο Παπαφλέσσας δεν γνωρίζει τίποτε**, δεν έχει ειδοποιηθεί για τις κινήσεις του και αυτό δυσκολεύει αφάνταστα τις ενέργειές του.

Ο Παναγιώτης Σέκερης, που έχει μείνει στην Κωνσταντινούπολη, φαίνεται ότι και αυτήν ακόμα την κρίσιμη στιγμή θυμάται τον εκρηκτικό χαρακτήρα του αρχιμανδρίτη και γι' αυτό γράφοντάς του από την Πόλη στις 18 Ιανουαρίου 1821 προσπαθεί να τον αποτρέψει από παράφορες ενέργειες και φιλονικίες. Ο ίδιος ο Σέκερης εξάλλου μετά από 11 ημέρες (7 Ιανουαρίου) θα του γράψει με την ευκαιρία της αναχώρησης του Γεωργίου Πάνου και άλλο ένα μικρό γράμμα, όπου, ανάμεσα στα άλλα, θα του επαναλάβει: «Προσέξτε δι' αγάπην Θεού να μην κάνετε κανένα λάθος, επειδή η περίσταση, είναι κρίσιμος και το λάθος (ο μη γένοιτο) καταντά αδιόρθωτον».

Είναι φανερό ότι ο Παναγ. Σέκερης αυτή την περίοδο αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους κρίκους στην αλυσίδα της Φιλικής Εταιρείας. Τούτο άλλωστε γίνεται αντιληπτό από την προσεκτική μελέτη των εγγράφων που αποτελούν το αρχείο του. Μάλιστα, ενώ γνωρίζουμε ότι το κρίσιμο αυτό διάστημα δεν υπάρχει ανοικτή επαφή μεταξύ του Αλ. Υψηλάντη και του Γρηγόριου Δικαίου, από επιστολή του Σέκερη προς τον Ξάνθο της 1ης Φεβρουαρίου 1821, ο Σέκερης προσπαθεί να φέρει σε επαφή του δύο βασικούς παράγοντες αυτής της περιόδου, Υψηλάντη και Παπαφλέσσα, μέσω του Ξάνθου, καλώντας τον τελευταίο να του εμπιστευτεί όποια γράμματα έχει για τον Δικαίο. Από το ίδιο γράμμα πληροφορούμαστε ότι ο Σέκερης και η Εφορεία της Κωνσταντινούπολης, ενώ ο Παπαφλέσσας ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την Πελοπόννησο, δεν του εμπιστεύτηκαν «την βούλλαν και τα δοκιμάσματα [γράμματα] των συνένεφων [μελών της Φιλικής Εταιρείας]», όσα βρίσκονταν στα χέρια του Σέκερη, εξαιτίας και πάλι του παρορμητικού χαρακτήρα του φλογερού αρχιμανδρίτη.

Εν τω μεταξύ στις 26 Ιανουαρίου 1821 έλαβε χώρα στη **Βοστίτσα (Αίγιο)** μυστική συγκέντρωση των προκρίτων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στην οποία βέβαια ήταν παρών και ο Γρηγόριος Δικαίος, ο οποίος παρουσίασε τα σχέδια και τις εντολές του Αλ. Υψηλάντη για την έναρξη του αγώνα. Ωστόσο, ο Παπαφλέσσας συνάντησε τη δυσπιστία, ακόμα και την έχθρα, ορισμένων, οι οποίοι πρόβαλαν μια σειρά λόγων, σύμφωνα με τους οποίους η επανάσταση έπρεπε να αναβληθεί για το μέλλον.

Ο **Φωτάκος** μας παραδίδει 11 κρίσιμα ερωτήματα που είχαν ετοιμάσει οι πρόκριτοι να θέσουν στον Παπαφλέσσα αναμένονταν να λάβουν τις αντίστοιχες απαντήσεις ώστε να καθορίσουν τη στάση τους. Τα ερωτήματα αυτά περιελάμβαναν ακόμη και ερωτήσεις για το ποια ευρωπαϊκή δύναμη θα

υποστήριζε την εξέγερση, τι θα γινόταν αν αποτύγχανε το κίνημα κ.λ.π. Φυσικά ο Γρηγόριος Δικαίος βρέθηκε σε δύσκολη θέση, επειδή ήταν αδύνατο να δοθούν απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα και, κατά τον Φωτάκο, **«ο Αρχιμανδρίτης θυμωθείς τους εφοβέρισεν, ότι αν δεν συγκατανεύσουν να επαναστατήσουν, αυτός είναι διατεθειμένος από την Σεβ. Αρχήν... να μίσθωση 1000 Πισινοχωρίτας και Σαμπαζότας και άλλους τόσους Μανιάτας να κάμη την αρχήν την επαναστάσεως, και όποιον πιάσουν χωρίς όπλα οι Τούρκοι, ας τον θανατώσουν».**

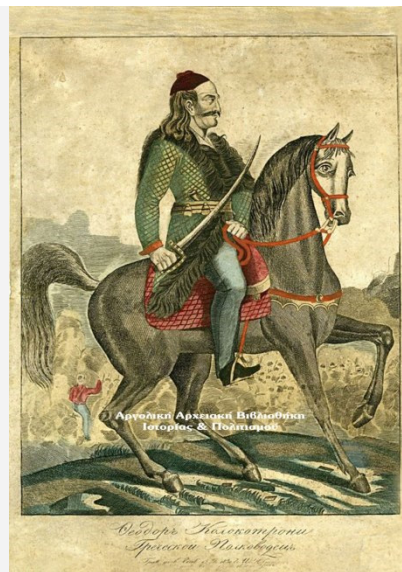
Η σύσκεψη της Βοστίτσας απέτυχε ολοκληρωτικά και μάλιστα ειπώθηκαν βαρείες κουβέντες – σύμφωνα με τη μαρτυρία του πρωτοσύγκελου Αμβροσίου Φραντζή που παραβρέθηκε στη σύσκεψη – από τον Παπαφλέσσα και τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό, ο οποίος, μαζί με τον προεστό των Καλαβρύτων **Ανδρέα Ζαΐμη**, ήταν αντίθετοι προς το προετοιμαζόμενο επαναστατικό κίνημα και προσωπικά εναντίον του Γρηγόριου Δικαίου. Φαίνεται μάλιστα **ότι υπήρξε και πρόταση να συλληφθεί ο Παπαφλέσσας** ή να περιορισθεί στη μεσσηνιακή μονή της Σιδηρόπορτας.

Έτσι ο Παπαφλέσσας βρίσκεται πλέον σε μεγάλη αδημονία και σε πολύ δύσκολη θέση, επειδή, ενώ διαδίδει την άμεση άφιξη του Αλ. Υψηλάντη, ο πρίγκιπας δεν εμφανίζεται. Γι' αυτό στις 22 Φεβρουάριου 1821, την ημέρα που ο πρίγκιπας διάβαινε τον ποταμό Προύθο, θα γράψει εσπευσμένα προς τον Ξάνθο εκφράζοντας την απορία του για την καθυστέρηση της άφιξης του Υψηλάντη, αντίθετα προς όσα αυτός είχε υποσχεθεί ότι θα κάνει στις συσκέψεις του Ισμαηλίου και παρά τις δικές του φροντίδες και ετοιμασίες για την έναρξη του κινήματος. Την ίδια ημέρα θα γράψει περίπου τα ίδια και προς τον Παναγ. Αναγνωστόπουλο, απευθύνοντας την επιστολή του στο Βουκουρέστι. Πέρα από αυτά ο Παπαφλέσσας φοβάται ότι υπάρχει άμεσος κίνδυνος να υποψιαστούν τις κινήσεις των μελών της Εταιρείας οι Τούρκοι και το όλο εγχείρημα να κινδυνεύσει. Την ίδια εξάλλου μέρα θα γράψει και τρίτη επιστολή, προς μη κατονομαζόμενους αποδέκτες («Εντιμώτατοι Κύριοι»), αλλά προφανών προς τα ανώτερα στελέχη της Εταιρείας εκτός Πελοποννήσου, αναφέροντας όλες τις ενέργειές του αλλά και τα όσα προσμένει με αγωνία να γίνουν από την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας. Το ενδιαφέρον είναι ότι και στα τρία γράμματα ο Δικαίος δεν αναφέρεται στη συνέλευση της Βοστίτσας, προφανώς μη θέλοντας να συντελέσει σε δισταγμούς και χρονοτριβές.

Ο Παναγ. Σέκερης όμως εξακολουθεί να γράφει στον Γρηγόριο Δικαίο και να τον συμβουλεύει, χωρίς φυσικά να έχει άμεση γνώση των πραγμάτων – ούτε άλλωστε ήταν δυνατόν να έχει καθώς η άφιξη της αλληλογραφίας από τη Μολδοβλαχία και κυρίως από την Πελοπόννησο απαιτούσε πολλές μέρες για να φθάσει – και να τον διαβεβαιώνει για τη φιλία του και την εμπιστοσύνη του. Είναι χαρακτηριστική μία αποστροφή στο γράμμα του Σέκερη της 24ης Φεβρουάριου 1821 προς τον Δικαίο, όπου αναφέρονται τα προφητικά: **«ο Αρμόδιος [Γρηγ. Δικαίος] τότε αποθανατιστεί το όνομά του με τον θάνατον και χύσιν του αίματος του, όταν το αίμα του χυθή, όταν και όπως, και όπου πρέπει»**, και θα εξακολουθήσει να του δίνει και πάλι συμβουλές και νουθεσίες ώστε να μη συμπεριφέρεται όπως παλαιότερα στη Βλαχία και Μολδαβία, όταν πολλοί καταφέρνονταν εναντίον του Παπαφλέσσα για τις άστοχες ενέργειές του.

Όμως, παρά τα γραφόμενα του συνετού Παναγ. Σέκερη για μετριοπάθεια, οι καιροί δεν απαιτούσαν τέτοιες «αρετές» αλλά έντονη δραστηριότητα, γι' αυτό και Γρηγόριος Δικαίος, παρά την απογοήτευσή του για την ουσιαστική έλλειψη ανταπόκρισης εκ μέρους των προεστών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου θα κινηθεί προς άλλες κατευθύνσεις. Από την Αχαΐα, δηλαδή, ο Γρηγόριος Δικαίος κινήθηκε προς τη Γορτυνία και συναντήθηκε στα Λαγκάδια με μέλη της οικογένειας των Δεληγιανναίων, τα οποία έδειξαν την ίδια αναβλητικότητα και δυσπιστία έναντι του Παπαφλέσσα, ενώ ταυτόχρονα του ζήτησαν αποδείξεις και εγγυήσεις για όσα αυτός διέδιδε, δηλαδή για την άφιξη στρατιωτών, πόλεμο εφοδίων κ.λπ.

Ο Παπαφλέσσας ωστόσο θα συνεχίσει τις επαφές του και μάλιστα συναντήθηκε με τον **Θεόδωρο Κολοκοτρώνη** και τον **Νικηταρά**, ενώ ήρθε σε επαφή και με τις αρχές της Μάνης, όπου δρούσαν την εποχή αυτή ο Χριστόφορος Περραιβός και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Όπως παραθέτει ο Φωτάκος στον βίο του Παπαφλέσσα, **υπήρξε σχέδιο για την εξόντωση του Παπαφλέσσα**, το οποίο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, επειδή ο αρχιμανδρίτης ήταν σε θέση να προβλέπει τις κινήσεις των αντιπάλων του.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Λιθογραφία. Φανταστική απεικόνιση χαρακτηριστική της απήχησης του ήρωα στη Ρωσία. Εδώ αποδίδεται έφιππος σε ρωσική λαϊκή εικόνα (1830).

Όπως και να έχουν τα πράγματα είναι γεγονός ότι ο Παπαφλέσσας, μολονότι απογοητευμένος εξαιτίας της βραδυπορίας του Αλ. Υψηλάντη και της ανεξήγητης γι' αυτόν καθυστέρησής του να βρεθεί στα μέρη την Πελοποννήσου, δεν έμεινε άπρακτος. Ωστόσο, υπάρχει στο Αρχείο του Ξάνθου μία επιστολή της 19ης Μαρτίου 1821, η οποία ως το 2002 παρέμεινε ανέκδοτη και, κατά τη γνώμη μας, είναι πολύ σημαντική για την εξέλιξη των πραγμάτων. Η επιστολή αυτή δεν φέρει όνομα ούτε αποστολέα ούτε

παραλήπτη· όπως όμως παρατηρεί και ο Ι. Κ. Μαζαράκης – Αινιάν που τη σχολιάζει, από τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι μάλλον πρόκειται για επιστολή του Εμμ. Ξάνθου προς τον Γρηγόριο Δικαίο.

Στο Αρχείο σώζεται το πρωτότυπο και δεν γνωρίζουμε αν αντίγραφό της έφθασε και στα χέρια του Παπαφλέσσα· έτσι μόνο υποθετικά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το περιεχόμενό της αυτούσιο ή με κάποιο άλλο τρόπο έγινε γνωστό σ' αυτόν. Όπως και να έχουν τα πράγματα ο Ξάνθος στο γράμμα αυτό προβαίνει **σε μια αναλυτική παράθεση των όσων συμβαίνουν στις Ηγεμονίες**: αναφέρεται λεπτομερώς στις κινήσεις του Υψηλάντη, στο σχέδιό του ώστε μετά τη συντριβή των Τούρκων στα βόρεια να κινηθεί επικεφαλής του στρατού και να φθάσει στον Όλυμπο της Θεσσαλίας και από εκεί στην Πελοπόννησο, για να συμπληρώσει και τούτο το σημαντικό

Πολύ σημαντικά όλα αυτά αν ήλθαν σε γνώση του Δικαίου, έστω και με καθυστέρηση, αφού το γράμμα είναι γραμμένο στις 19 Μαρτίου 1821 και σχεδόν τις ίδιες ημέρες ξεκινά και η επανάσταση στην Πελοπόννησο. Αλλά και μετά από μέρες να έγιναν γνωστά, πάλι ξεκαθάριζαν το τοπίο και έδιναν το σύνθημα για την επανάσταση και οπωσδήποτε κοινοποιούσαν ότι η αναμενόμενη από ώρα σε ώρα άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί, όπως άλλωστε και δεν πραγματοποιήθηκε. Πολύ σύντομα όμως θα φθάσει στην Πελοπόννησο, μαζί με άλλα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, «εις των αυταδέλφων του», όπως αναφέρεται στην επιστολή, ο Δημήτριος Υψηλάντης.

Εν τω μεταξύ τον Μάρτιο του 1821 είχε φθάσει στον Αρμυρό της Μάνης πλοίο φορτωμένο με πολεμοφόδια που έστειλαν οι Φιλικοί της Σμύρνης και των Κυδωνιών, πράγμα για το οποίο άλλωστε είχε ενεργήσει ο Παπαφλέσσας κατά τη διέλευσή του από τις Κυδωνίες και σε λίγες μέρες η επανάσταση θα είναι γεγονός, καθώς Μανιάτες αγωνιστές με επικεφαλής τον **Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη**, τον Κολοκοτρώνη, τον Παπαφλέσσα, τον Νικηταρά, τον Αναγνωσταρά θα εξορμήσουν προς τη Μεσσηνία και **στις 23 Μαρτίου θα καταλάβουν την Καλαμάτα**, η μικρή τουρκική φρουρά της οποίας θα παραδοθεί αμαχητί στους Έλληνες.

Καλαμάτα. Λιθογραφία του Α. St. Aulaire, 1835. Δημοσιεύεται στο Καλαμάτα, «Τόπος και Εικόνα», Καλαμάτα, εκδ. Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Καλαμάτας, 1996

Από την απελευθερωμένη Καλαμάτα ο Παπαφλέσσας, αφού οι πρώτες επαναστατικές κινήσεις ευοδώθηκαν, θα συνεχίσει ακάθεκτος, μετακινούμενος από περιοχή σε περιοχή, παροτρύνοντας τους κατοίκους να ξεσηκωθούν και βοηθώντας όπου υπήρχε ανάγκη. Έτσι θα κατευθυνθεί από την Καλαμάτα προς την Αρκαδία [Κυπαρισσία] και στη συνέχεια στην Ανδρίτσαινα, στην επαρχία Ολυμπίας, στην Καρύταινα. Από εκεί αναστροφή και άφιξη στο **Άργος**, όπου διευθέτησε ορισμένα ζητήματα του κινήματος και από εκεί στην Κόρινθο, προκειμένου, μαζί με άλλους Έλληνες, να αντιμετωπίσουν τις οθωμανικές δυνάμεις που έσπευδαν προς την ξεσηκωμένη Πελοπόννησο. Τα διάφορα επεισόδια της δράσης του την εποχή αυτή και στη συγκεκριμένη περιοχή αναφέρει με κάθε λεπτομέρεια ο πρώτος βιογράφος του Γρηγόριου Δικαίου, ο Φωτάκος. Συγκεκριμένα στην αφήγηση του Φωτάκου γίνεται λόγος **για πυρπόληση των παλατιών του Κιαμίλ μπέη** στην Κόρινθο, για να θεωρηθούν υπεύθυνοι όλοι οι κάτοικοι της περιοχής και να ανακοπεί η εγκατάλειψη του αγώνα· αναφέρεται η κατάληψη από τον Παπαφλέσσα πύργου στο Σοφικό Κορινθίας, όπου είχαν οχυρωθεί Έλληνες που δεν είχαν διάθεση να πολεμήσουν· τέλος, αναφέρεται το κλείσιμό του **στο φρούριο του Άργους**.

Το Άργος, τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση. Εδώ εγκαταστάθηκε, το 1828, ο Μακρυγιάννης ως γενικός αρχηγός της εκτελεστικής δύναμης της Πελοποννήσου και έναν χρόνο αργότερα άρχισε να γράφει τα απομνημονεύματά του. (Λιθογραφία του Η. Belle).

Στη συνέχεια ο Παπαφλέσσας θα βρεθεί και πάλι στην Καρύταινα και από εκεί θα σπεύσει στα Μεγάλα Δερβένια της Μεγαρίδας προκειμένου να ενισχύσει τους Έλληνες που συγκεντρώθηκαν εκεί τον Ιούλιο του 1821 για να αποκρούσουν την εισβολή των τουρκικών δυνάμεων, οι οποίες έχοντας επικεφαλής τον Ομέρ Βριόνη κατευθύνονταν προς την Πελοπόννησο. Εν τω μεταξύ θα φθάσει στην Πελοπόννησο αντί του Αλέξανδρου Υψηλάντη ο αδελφός του Δημήτριος και ο Γρηγόριος Δικαίος θα σπεύσει στη Βέρβενια για να τον συναντήσει.

Η αδιάκοπη κινητικότητα του συνεχίζεται χωρίς ανάπαυλα και στη συνέχειά της έχει να επιδείξει διέλευση από τα Τρίκορφα, τα Μεγάλα Δερβένια και την άφιξή του στην **Τριπολιτσά**, μετά την άλωση

της πρωτεύουσας του πασαλικίου του Μοριά από τους Έλληνες, και στην Κόρινθο, όπου παραβρέθηκε στην άλωση του κάστρου του Ακροκορίνθου.

Τον Δεκέμβριο του 1821 ο Γρηγόριος Δίκαιος θα εκλεγεί μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, η οποία είχε πρόεδρο τον Δημήτριο Υψηλάντη, και βέβαια θα λάβει ως πληρεξούσιος μέρος στις εργασίες της **Α΄ Εθνικής Συνέλευσης** στην Επίδαυρο (20 Δεκεμβρίου 1821).

Ο Μαχμούτ πασάς της Λάρισας ή Δράμαλης, λιθογραφία του Boggi.

Βρισκόμαστε πια στο έτος 1822, όταν ενέσκηψε δεινός κίνδυνος για τους επαναστατημένους Έλληνες, καθώς έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εισβολή των δυνάμεων του **Δράμαλη**. Και από αυτή τη σκληρή μάχη δεν θα απουσιάσει ο Γρηγόριος Δίκαιος. Βρέθηκε λοιπόν στον **Αχλαδόκαμπο** και έλαβε μέρος στις συσκέψεις του Κολοκοτρώνη για την αντιμετώπιση του σοβαρού κινδύνου. Από τις συσκέψεις θα βρεθεί και στον πραγματικό πόλεμο και θα λάβει μέρος στις συγκρούσεις του Μαλανδρινού και εν συνεχεία, μαζί με τον Δημ. Υψηλάντη, σ' εκείνες που έλαβαν χώρα στο Αγιονόρι, στον Άγιο Σώστη και στην Περαχώρα τον Ιούλιο του 1822.

Η παρουσία του στα πολεμικά μέτωπα εναλλάσσεται με εκείνη των πολιτικών εξελίξεων και έτσι ο Παπαφλέσσας θα λάβει μέρος στη **Β΄ Εθνική Συνέλευση** που συνήλθε στο Άστρος της Κυνουρίας (29 Μαρτίου – 18 Απριλίου 1823), ως πληρεξούσιος Πελοποννήσου. Όπως είναι γνωστό η Β΄ Εθνική Συνέλευση είχε ως κύριο σκοπό την αναθεώρηση του Προσωρινού Πολιτεύματος που είχε καθιερώσει η Α΄ Εθνική Συνέλευση την Επίδαυρου. Στην Επιτροπή που συγκροτήθηκε για τον σκοπό αυτό και πράγματι τροποποίησε το Πολίτευμα της Επίδαυρου θα λάβει μέρος ως μέλος και ο Γρηγόριος Δίκαιος (τα άλλα μέλη ήταν οι: επίσκοπος Ανδρούσης Ιωσήφ, Γεώργιος Καλαράς, Κωνσταντίνος Μεταξάς, Αναγνώστης Μοναρχίδης, Κ. Ζώτος, Γεώργιος Ψύλλας, Εμμανουήλ Αντωνιάδης και Θεόδωρος Νέγρης). Λίγο αργότερα, στις 27 Απριλίου 1823 **διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών** και την 1η Ιουλίου 1823 **υπουργός της Αστυνομίας** στην κυβέρνηση **Γ. Κουντουριώτη**.

Ο Γρηγόριος Δίκαιος θα πρωταγωνιστήσει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και στις **εμφύλιες διαμάχες** που ξέσπασαν την περίοδο αυτή μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων ως αποτέλεσμα της διεκδίκησης και νομής της εξουσίας από διάφορες ομάδες που συνέθεταν: παλαιοί κοινοτικοί άρχοντες, άνθρωποι των όπλων, Πελοποννήσιοι, νησιώτες, Ρουμελιώτες, παλαιοί Φιλικοί κ.λπ. Όπως

ήταν επόμενο ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μετά την εξουδετέρωση του Δράμαλη αύξησε σημαντικά τη δύναμη και επιρροή του και έχοντας ως πολιτικό έρεισμα την Πελοποννησιακή Γερουσία και την υποστήριξη ισχυρών προυχόντων (Κρεββατάς, Δεληγιανναίοι, Μαυρομιχαλαίοι, Φωτήλας, **Περούκας** κ.ά.) θα βρεθεί σε αντιπαράθεση με την κεντρική εξουσία. Στην ουσία η Πελοποννησιακή Γερουσία ασκούσε έργο κεντρικής κυβέρνησης καθώς διέθετε πολλές εξουσίες και αρμοδιότητες (στρατολογία, μισθοδοσία, οργάνωση πολεμικών επιχειρήσεων, διαχείριση προσόδων κ.λπ.).

Όπως ήταν αναμενόμενο η πολιτική εξουσία, η οποία απέρρευε από τις ρυθμίσεις της Α' Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου και κυρίως οι Υδραίοι και ο κύκλος του **Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου**, προσπάθησαν αρχικά να συνεννοηθούν με τους στρατιωτικούς και τους πελοποννήσιους προύχοντες, υποσχόμενοι αξιώματα αλλά και να τους απειλήσουν με απόσυρση από τον αγώνα. Η πρόταση των Υδραίων φάνηκε συμφέρουσα σε ορισμένους από τους πελοποννήσιους προύχοντες (Π. Μαυρομιχάλη, Παναγ. Κρεββατά, Αναγνώστη Δεληγιάννη) αλλά συνάντησε την αντίδραση των στρατιωτικών. Έτσι εκδηλώθηκε σφοδρή αντίδραση των Υδραίων, οι οποίοι κατήγγειλαν τους πάντες και επικαλούμενοι τη δεινή θέση στην οποία βρισκόταν η Επανάσταση κάλεσαν τους πελοποννήσιους πατριώτες να εγκαταλείψουν την ομάδα του Θ. Κολοκοτρώνη και να ενώσουν τις δυνάμεις τους με την εθνική διοίκηση.

Βρισκόμαστε πλέον στα τέλη του 1822 και η κεντρική εξουσία της εποχής βρίσκεται **σε ευθεία αντιπαράθεση με τον Θ. Κολοκοτρώνη** και τους οπαδούς του, και προκειμένου να τον αποδυναμώσει έτι περαιτέρω υπόσχεται τιμές και αξιώματα στους στρατιωτικούς και στους προύχοντες της Πελοποννησιακής Γερουσίας, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο του Κολοκοτρώνη ο Μαυρομιχάλης, ο Παναγ. Γιατράκος, ο Αναγνωσταράς, ο Βασ. Πετμεζάς.

Στην ολοένα και αυξανόμενη κλιμάκωση της αντιπαράθεσης ο Κολοκοτρώνης αρνήθηκε να παραδώσει στη διοίκηση το φρούριο του **Ναυπλίου** που είχε καταλάβει και κατείχε. Επιπλέον στις 18 Ιανουαρίου όρισε ως τόπο της Εθνοσυνέλευσης το Ναύπλιο και κάλεσε τον φρούραρχο **Δημ. Πλαπούτα** να το παραδώσει. Τέτοιο πράγμα φυσικά δεν έγινε αποδεκτό και έτσι ορίσθηκε ως τόπος της Εθνοσυνέλευσης το Άστρος αλλά συγχρόνως ο Κολοκοτρώνης βρέθηκε σε δύσκολη θέση επειδή φάνηκε να ενεργεί αντεθνικά. Έτσι αγωνιστές οι οποίοι θα μπορούσαν στην ουσία να είναι με το μέρος του βρέθηκαν στο αντίπαλο στρατόπεδο, και, ανάμεσά τους και ο Γρηγόριος Δίκαιος. Στην ουσία δηλαδή έχουμε πλήρη διάσπαση την Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Ναύπλιο, βορειοανατολική άποψη από την Πρόνοια. Δημοσιεύεται στο Στέλιος Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), «Το Λεύκωμα Peytie», Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1971.

Θα ακολουθήσουν οι εργασίες της Β΄ Εθνοσυνέλευσης και η εκλογή νέας εθνικής διοίκησης, στην οποία οι πελοποννήσιοι προύχοντες κατείχαν σημαντικές θέσεις με τους στρατιωτικούς να έχουν απολέσει σημαντικά ερείσματα αλλά να διατηρούν ισχυρές θέσεις στην Πελοπόννησο, όπως η Τρίπολη, το Ναύπλιο, η Κόρινθος. Στη συνεχή διαπλοκή των πραγμάτων και τις συνεχώς ανασυντασσόμενες συμμαχίες θα **προσφερθεί η θέση του αντιπροέδρου του Εκτελεστικού στον Θ. Κολοκοτρώνη** και αυτός θα την αποδεχθεί (27 Μαΐου 1823).

Πολύ γρήγορα όμως ο Κολοκοτρώνης θα έλθει και πάλι σε σύγκρουση διεκδικώντας για λογαριασμό του συγγενούς του Αναγνώστη Δεληγιάννη τη θέση του προέδρου του Βουλευτικού, πράγμα που τον κατέστησε αντίπαλο με τον Αλ. Μαυροκορδάτο αλλά και με τους αδελφούς Κουντουριώτη που υποστήριζαν τον Μαυροκορδάτο. Αποτέλεσμα όλης αυτής της ανώμαλης κατάστασης ήταν να θεωρηθεί και πάλι ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης ενεργούσε σαν παλιός κλέφτης και στην ουσία ότι στρεφόταν εναντίον των νόμων και του Συντάγματος. Απαιτούνται πολλές σελίδες για να παρουσιαστούν με ικανοποιητικό τρόπο οι αντιθέσεις, οι δολοπλοκίες, οι συμμαχίες, οι αλλαγές στάσεων και γενικά η συνολική κατάσταση ρήξης που επικρατούσε στα μέσα του 1823 και βέβαια αυτό δεν μπορεί ούτε είναι θεμιτό να γίνει μέσα από το βιογραφικό σχήμα του Γρηγορίου Δικαίου που προσπαθούμε να παρουσιάσουμε στις σελίδες αυτές.

Σημαία των Σπετσών με σύμβολα της Φιλικής Εταιρείας και την επιγραφή ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ή ΘΑΝΑΤΟΣ. Ι. Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, «Σημαίες ελευθερίας», Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος 1996.

Πάντως, τον Δεκέμβριο του 1823 οι δύο αντίπαλες παρατάξεις οδηγήθηκαν και πάλι σε ρήξη, όταν ανατράπηκε το Εκτελεστικό, που ελεγχόταν από τους Πελοποννησίους, από τα μέλη του Βουλευτικού που υποστήριζαν τον Μαυροκορδάτο και τους Υδραίους προύχοντες. Αποτέλεσμα αυτών υπήρξε η συγκρότηση ενός νέου Εκτελεστικού που είχε επικεφαλής τον Γ. Κουντουριώτη και έδρα το **Κρανίδι**. Στο Κρανίδι εγκαταστάθηκαν εξάλλου και τα μέλη του Βουλευτικού, όσα υποστήριζαν τη νέα κατάσταση, ενώ κηρύχτηκαν έκπτωτα όσα δεν πειθαρχούσαν.

Αποτέλεσμα, η διπλή εξουσία, καθώς ο αντίπαλος πόλος που είχε επικεφαλής τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και έδρα την Τρίπολη, δεν έδειχνε καμιά διάθεση να υποχωρήσει. Διάθεση συμβιβασμού όμως δεν έδειχνε και η άλλη παράταξη και κατά συνέπεια τα πράγματα όδευαν προς την ένοπλη σύγκρουση στις αρχές του 1824.

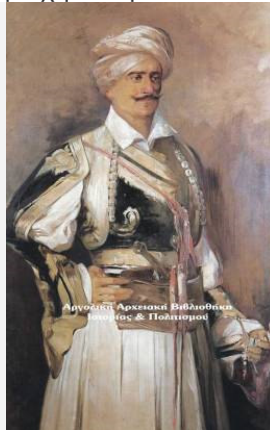
Στη γοργή εξέλιξη των γεγονότων που οδηγούσαν στη σύγκρουση κηρύχτηκε αποστάτης ο γιος του Κολοκοτρώνη **Πάνος** που κρατούσε το Ναύπλιο, υπακούοντας στις εντολές της παλιάς διοίκησης, η πόλη πολιορκήθηκε, ενώ άλλες δυνάμεις της νέας κατάστασης κινήθηκαν προς άλλα σημεία με απώτερο σκοπό να πλήξουν την Τρίπολη ώστε να διασπάσουν τις κύριες δυνάμεις των αντιπάλων της, που με επικεφαλής τους Θεόδωρο και **Γενναίο Κολοκοτρώνη**, τον Κανέλλο Δεληγιάννη και τον Νικητάρá βρίσκονταν γύρω από την πρωτεύουσα της Πελοποννήσου.

Εκεί λοιπόν θα βρεθεί και ο Γρηγόριος Δικαίος, όχι όμως – αυτός ο παλιός συνεργάτης των Κολοκοτρωναίων – ως σύμμαχος τους αλλά ως επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος της νέας διοίκησης Κουντουριώτη, επιδιδόμενος σε μικροσυμπλοκές με τους αντιπάλους του και περιμένοντας ενισχύσεις που βρίσκονταν καθ' οδόν προς την Τρίπολη. Προσωρινά η εμφύλια διαμάχη φάνηκε να εκτονώνεται τον Ιούλιο του 1824 όταν η νέα διοίκηση του Κουντουριώτη φάνηκε να επικρατεί, οι

δυνάμεις της αποσύρθηκαν από την Τρίπολη, το Ναύπλιο είχε παραδοθεί, αμνηστία παραχωρήθηκε στους «στασιαστές» και φυσικά ο Γρηγόριος Δικαίος βρισκόταν με την πλευρά των «νικητών».

Ωστόσο, σχεδόν αμέσως το καλοκαίρι του ίδιου έτους (1824), τα πράγματα οδηγήθηκαν και πάλι σε αδιέξοδο που θα καταλήξει **σε νέα εμφύλια σύγκρουση**. Προηγουμένως είχαν προκηρυχθεί εκλογές για τις 3 Οκτωβρίου 1824 και οι αντίπαλοι θα επιδοθούν σε έντονη προεκλογική δραστηριότητα. Στην πολύπλοκη παρασκηνιακή δράση οι ισχυροί πρόκριτοι της Πελοποννήσου Ζαΐμης και Λόντος αλλάζουν στάση και από φίλοι της κυβέρνησης Κουντουριώτη θα γίνουν αντίπαλοί της. Το όλο κλίμα είναι εκρηκτικό αλλά οι εκλογές θα πραγματοποιηθούν και θα επικρατήσουν οι Υδραίοι με τους συμμάχους τους, ο Γ. Κουντουριώτης θα παραμείνει πρόεδρος του Εκτελεστικού, ενώ είναι και πάλι εμφανής ο παραμερισμός των Πελοποννησίων, καθώς ο Ζαΐμης δεν κατόρθωσε να εκλεγεί πρόεδρος του Βουλευτικού. Έτσι Ζαΐμης και Λόντος, σε επαφή βέβαια με άλλους ισχυρούς προύχοντες, ετοιμάζονται να αναλάβουν στρατιωτική δράση και προσχηματικά απαιτούν τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης.

Η αφορμή για την έναρξη της νέας εμφύλιας σύγκρουσης θα δοθεί όταν οι κάτοικοι της Αρκαδίας [Κυπαρισσίας] τον Οκτώβριο του 1824 αρνήθηκαν την είσπραξη των προσόδων της επαρχίας τους υπέρ της κυβέρνησης Κουντουριώτη. Το επεισόδιο αυτό χαρακτηρίστηκε ως ανταρσία κατά της κεντρικής εξουσίας, η οποία διέταξε τον υπουργό Εσωτερικών Γρηγόριο Δικαίο να κατευθυνθεί επικεφαλής ένοπλου τμήματος στην περιοχή αυτή και να καταστείλει την ανταρσία.

Προσωπογραφία του αγωνιστή Βάσου Μαυροβουνιώτη (1797-1847). Λάδι σε μουσαμά, έργο του Νικηφόρου Λύτρα, Μουσείο Μπενάκη.

Πράγματι, προς τα τέλη Οκτωβρίου 1824 ο Παπαφλέσσας θα φθάσει στη συγκεκριμένη περιοχή και θα απαιτήσει από τους τοπικούς άρχοντες να πειθαρχήσουν, δηλαδή να συγκεντρώσουν και να παραδώσουν στη διοίκηση τους φόρους. Όμως οι οπλαρχηγοί της περιοχής σε συνεννόηση με τον Κολοκοτρώνη, που ουσιαστικά είχε υπό τον έλεγχό του την περιοχή αυτή, αρνήθηκαν να υπακούσουν στις εντολές του Παπαφλέσσα και η κατάσταση, όπως ήταν αναμενόμενο, οδήγούσε σε ένοπλη αναμέτρηση. Για να βοηθήσουν τους τοπικούς οπλαρχηγούς έσπευσαν οι γιοι του Θ. Κολοκοτρώνη, Γενναίος και Πάνος, και αργότερα ο Κανέλλος Δεληγιάννης, ενώ ο Παπαφλέσσας έλαβε βοήθεια από

κυβερνητικά στρατεύματα που είχαν επικεφαλής τον **Βάσο Μαυροβουνιώτη** και τον Διονύσιο Μούρτζινο. Η σύγκρουση στο χωριό Κωνσταντίνο της Αρκαδίας κράτησε δύο ημέρες και υπερίσχυσαν οι Πελοποννήσιοι, δηλαδή οι κυβερνητικοί που διοικούσε ο Παπαφλέσσας διασκορπίστηκαν και ο ίδιος αναγκάστηκε να επιστρέψει ηττημένος στο Ναύπλιο. **Έτσι λοιπόν άρχισε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος**, πιο σύντομος από τον πρώτο αλλά περισσότερο καταστροφικός και οπωσδήποτε πιο σκληρός.

Είναι γεγονός ότι ο Γρηγόριος Δικαίος, ο φλογερός Φιλικός, αυτός που τόσο κατηγορήθηκε από τους συντρόφους Φιλικούς ότι συνεπαρμένος από τον ενθουσιασμό του για την Εταιρεία και τον επικείμενο απελευθερωτικό αγώνα δεν συγκρατούσε τα λόγια του θέτοντας σε άμεσο κίνδυνο την Εταιρεία, αυτός που πολλές φορές κινδύνευσε να πέσει στα χέρια των τουρκικών αρχών, ο ίδιος άνθρωπος βρέθηκε στο επίκεντρο των εμφυλίων διενέξεων, βρέθηκε στο σημείο να υπερασπίζεται μία πολιτική κατάσταση εναντίον μίαν άλλης, βρέθηκε να εκστρατεύει εναντίον άλλων Ελλήνων, να αντιμετωπίζει στρατιωτικά τους ακόλουθους του ίδιου του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, **Ρουμελιώτες και Σουλιώτες ένοπλοι να λεηλατούν την Πελοπόννησο**, όταν ο απελευθερωτικός αγώνας απαιτούσε άμεση αντιμετώπιση των πραγματικών εχθρών.

Η δεινή θέση στην οποία βρέθηκε, η άχαρη συμμετοχή του στους εμφύλιους πολέμους έφεραν σε δύσκολη θέση και τον βιογράφο του Φωτάκο, ο οποίος επιχειρήσε να δικαιολογήσει εκ των υστέρων την εμπλοκή του Παπαφλέσσα γράφοντας ότι ο Δικαίος «είχε μετανοήσει διά τας πρότερον πράξεις και ενεργείας του προς καταστροφήν των λεγομένων ανταρτών. Αλλ' αν και ήτον υπουργός δεν εισηκούσθη, διότι ο Κουντουριώτης δεν ήθελε συγκατανεύση ποτέ ν' απολυθούν κ.λπ. κ.λπ. Αφού λοιπόν ο Φλέσσας απέτυχεν εις τας συμβουλάς του, αποφάσισε να εκστρατεύση ο ίδιος διάνα σώση τον τόπον...» και ο Φωτάκος βέβαια δεν εννοεί τίποτε άλλο παρά τον άμεσο κίνδυνο για την Επανάσταση που αντιπροσώπευε η άφιξη των Αιγυπτίων του **Ιμπραήμ** πασά στην Πελοπόννησο.

Πράγματι, όπως γνωρίζουμε, η οθωμανική κυβέρνηση μετά από την άσχημη τροπή που έπαιρνε ο αγώνας των επαναστατημένων Ελλήνων γι' αυτήν, συνήψε συμφωνία με τον **Μοχάμετ Άλη** της Αιγύπτου και έτσι από τις αρχές του 1825 ο γιος του τοπάρχη την Αιγύπτου, **Ιμπραήμ πασάς**, αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο ενεργώντας σε συνδυασμό με τις οθωμανικές δυνάμεις του **Κιοσέ Μεχμέτ Κιουταχή** πασά, ενώ τις επίγειες δυνάμεις συνέδραμαν και ναυτικές δυνάμεις την Πύλης και της Αιγύπτου.

Στην κρίσιμη αυτή περίοδο που εκδηλώνεται η σφοδρή τουρκοαιγυπτιακή αντεπίθεση στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, οι Έλληνες αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα, τα οποία βέβαια είχαν προκαλέσει οι εμφύλιες συρράξεις. Μεγάλο μέρος του πρώτου αγγλικού δανείου είχε δαπανηθεί στις εμφύλιες συγκρούσεις, ενώ πολλοί οπλαρχηγοί κρατούνταν φυλακισμένοι από τους κυβερνητικούς του Κουντουριώτη, που φαινόταν να μην αντιλαμβάνεται το μέγεθος του κινδύνου. Παρά ταύτα κάποια στιγμή θα αποδοθεί αμνηστία και θα αρχίσουν σιγά-σιγά να εκδηλώνονται κάποιες κινήσεις

που αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση του ορατού όσο και άμεσου κινδύνου που αντιμετώπιζε η επανάσταση από τη συντονισμένη επίθεση των Τουρκοαιγυπτίων, όπως λ.χ. η συγκρότηση τακτικού στρατού, καθώς οι πολεμικές αναμετρήσεις ειδικότερα με τους Αιγυπτίους, άρχισαν να αλλάζουν μορφή και ασφαλώς απαιτούσαν τακτική αντιμετώπιση και όχι συγκρούσεις ατάκτων.

Ιμπραήμ Πασάς, Giovanni Boggi.

Εν τω μεταξύ, ο Ιμπραήμ πασάς είχε αποβιβαστεί χωρίς ενόχληση στη Μεθώνη και αφού έλαβε και νέες ενισχύσεις άρχισε να πολιορκεί και να καταλαμβάνει τα διάφορα φρούρια που κατείχαν οι επαναστάτες. Στις 7 Απριλίου 1825 οι Έλληνες θα ηττηθούν στο Κρεμμύδι της Μεσσηνίας. Στις 25 Απριλίου θα καταληφθεί από τους Αιγυπτίους, μετά από σφοδρή σύγκρουση, η Σφακτηρία όπου θα σκοτωθεί ο υπουργός πολέμου Αναγνωσταράς και ο ιταλός φιλέλληνας Σαντόρε Σανταρόζα. Στις 30 Απριλίου θα πέσει το Νεόκαστρο.

Αυτή την κρίσιμη στιγμή ο υπουργός Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος αναλαμβάνει ο ίδιος να εμποδίσει την προέλαση του Ιμπραήμ πασά, μολονότι συνάντησε μεγάλη απροθυμία εκ μέρους των άλλων Ελλήνων οπλαρχηγών να συνταχθούν μαζί του. Σκοπός του Παπαφλέσσα, σύμφωνα με τον βιογράφο του Φωτάκο, ήταν να κατορθώσει να πετύχει 1-2 νίκες εναντίον του Ιμπραήμ και έτσι από θέση ισχύος να ζητήσει από τον Κουντουριώτη να δώσει αμνηστία, να απελευθερώσει τον Θ. Κολοκοτρώνη και ο ίδιος να εμφανιστεί κυρίαρχος της κατάστασης. Μάλιστα είχε αρχίσει να αλληλογραφεί με τους Ανδρέα Ζαΐμη και Ανδρέα Λόντο, που είχαν απελευθερωθεί και βρισκόνταν στην περιοχή των Καλαβρύτων.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο Παπαφλέσσας προς τα τέλη Απριλίου αναχώρησε από το Ναύπλιο με κατεύθυνση την Τρίπολη. Εκεί έμεινε 3-4 μέρες και συγκέντρωσε διάφορους οπλαρχηγούς με περιορισμένες δυνάμεις. Στη συνέχεια κινήθηκε προς το Λεοντάρι όπου συγκέντρωσε και κάποια άλλα στρατεύματα. Στην πορεία του, όπως την περιγράφει ο Φωτάκος, περιλαμβάνονται ακόμα τα χωριά Λάκκοι, Φουρτζάλα, Άγιος Φλώρος, σημεία όπου θα συναντήσει λείψανα ελληνικών δυνάμεων που περιφέρονταν ηττημένες μετά από τις επιχειρήσεις του Ιμπραήμ στη Μεσσηνία. Περαιτέρω θα βρεθεί στο χωριό Δραήνα, όπου παρέμεινε 2 ημέρες και έλαβε διάφορα γράμματα από οπλαρχηγούς ότι θα τον συνδράμουν.

Τελικά ο Παπαφλέσσας θα βρεθεί στην περιοχή της Μεσσηνίας, όπου θα αποφασίσει να αντιμετωπίσει τα αιγυπτιακά στρατεύματα, τα οποία είχε εντοπίσει να κινούνται στην περιοχή. Οι στρατιώτες του επέλεξαν μια οχυρή θέση στην οποία έφτιαξαν τρία ταμπούρια. Στις 20 Μαΐου 1825 ο Παπαφλέσσας με 1.500 άνδρες, από τους οποίους τελικά θα παραμείνουν μαζί του 500 άνδρες **με επικεφαλής τον οπλαρχηγό Παναγιώτη Κεφάλα**, θα συγκρουστεί με τις δυνάμεις του Ιμπραήμ στο ορεινό χωριό Μανιάκι της Μεσσηνίας. Στη σφοδρή σύγκρουση που θα ακολουθήσει οι δυνάμεις του Παπαφλέσσα θα δεχτούν την επίθεση τριών χιλιάδων ιππέων και πεζών των Αιγυπτίων και θα συντριβούν, ενώ και ο ίδιος θα βρει τον θάνατο στο πεδίο της μάχης.

Το φίλημα. Σύνθεση που αποδίδει τη θρυλούμενη σκηνή του ασπασμού του νεκρού Παπαφλέσσα από τον Ιμπραήμ πασά, μετά την φιλόδοξη αλλά αποτυχημένη αναμέτρηση στο Μανιάκι. Ελαιογραφία του Α. Γεωργιάδη, 1960.

Τα διάφορα περιστατικά, πράξεις και διαλόγους μεταξύ των πρωταγωνιστών, του Παπαφλέσσα και των άλλων οπλαρχηγών, περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια ο Φωτάκος, από τον οποίο παραδίδεται το πασίγνωστο επεισόδιο κατά το οποίο ο Ιμπραήμ διέταξε να καθαρίσουν και να περιποιηθούν το νεκρό σώμα του Παπαφλέσσα, να θέσουν το κομμένο κεφάλι στη θέση του και αφού το παρατήρησε είπε στους αξιωματικούς του: «τω όντι αυτός ήταν ικανός και γενναίος άνθρωπος και καλλίτερον ήταν να

επαθαίναμεν άλλην τόσην ζημίαν, αλλά να τον επιάναμεν ζωντανόν, διότι πολύ ήθελε μας χρησιμεύση».

Εξάλλου, και ο Αμβρόσιος Φραντζής στη δική του Ιστορία θα μεταφέρει διάφορες λεπτομέρειες, ανάμεσα στις οποίες, εκείνη του γνωστού επεισοδίου, όπου ο Ιμπραήμ ζήτησε και του έφεραν το κεφάλι του Παπαφλέσσα και «ελυπήθη διότι εφονεύθη εις τοιούτος γενναίος ανήρ...».

Όπως είναι φυσικό το επεισόδιο του ηρωικού θανάτου του Γρηγορίου Δικαίου στο Μανιάκι της Μεσσηνίας στα χρόνια που θα ακολουθήσουν θα αποτελέσει – μαζί με άλλα βέβαια κατορθώματα των Ελλήνων – σημείο αναφοράς και συνεχούς αναπαραγωγής από πολλούς συγγραφείς, κυρίως παιδικών και σχολικών αναγνωσμάτων. Αρχίζοντας από το δημοτικό τραγούδι και συνεχίζοντας με το γνωστό διήγημα του Μιχαήλ Μητσάκη «Το Φίλημα» και το θεατρικό του Σπύρου Μελά, συναντούμε μεγάλη παραγωγή κειμένων που προορίζονται για παιδικά αναγνώσματα ή κείμενα για τις σχολικές εορτές, στα οποία ο θάνατος του Παπαφλέσσα αποτελεί κεντρικό μοτίβο. Στην ίδια γραμμή έχει εκδοθεί και στη σειρά «Κλασσικά Εικονογραφημένα» του εκδοτικού οίκου Ατλαντίς-Πεχλιβανίδη αντίστοιχο τεύχος με κείμενο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη.

[Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού](#)

Φωτιάδης Ευριπίδης